

ПЕТ СТРАНИЦИ ОТ РОМАНА „ИВАН КОНДАРЕВ“

МИТКО МАРИНОВ

Утрото започва с изсвистяването на клечка кибрит. Трябва да се опали пещата, да се наготви, челядта и бащата да се събудят, да се изнесе бъкелът, вода...

Из още тъмните дворове прискърцват главини и окове, наместват се плугове, сено два-три наръча, вѐже, жегъл един. . . И се движат сенки сред утринната суета, еква звън от желязо, проплаква дете, зачува се гласът на съседа: „Хайде, комшу, да орем. . .“ Думите чевръсто прескачат живия плет, срещат едно улисано „тръгваме“ и отекват надолу.

Скоро селските коли ще поемат към нивята, препълнени с народ и сечива. Възрастните ще се поклащат умислени, а децата, ако не спят, ще гледат зачудено какъде ли отиват толкова рано. Биволският рог и гъшето перо в него ще се поклащат и те над скърцащите главини заедно с хората и пепелявия път под тях.

1

Есента на 1923 г. не повтаря старата идилия. Дните пак са благодатни за труд, из полето „шетат“ хора, но ръцете им не стискат плугове, а карабини и знамена. В дворовете зеят празни каруци, жени се взират в прозорци и порти, а след всенощните бдения даряват утрото с червения цвят на очите си.

Околията се „оглася“ от тръпен смут, от предчувствие за смърт. Имена на бунтовници глъхнат в краката на коне и стражари. Войската е призвана да въведе ред, а пръв изпълнител на нейната наемна роля е Балчев. Господин. Капитан. Ротмистър.

А днешният му работен ден започва с пляска на кладенчова вода в двора на „най-богатия симановски богаташ“. Такъв утринен тоалет е повече от необходим за господин капитана — вчера бе „гонил, сякъл и пленявал метежниците на Звъничево“, а цяла нощ беше пиянствувал. Балчев има готов план и за днешния ден — ще изкара пленените селяни от кошарите край Симаново, ще ги строи за разстрел, но няма да ги избие. Днес той ще си поиграе със смъртта на другите, ще изживее болезненото удовлетворение от собствената си мощ и чак тогава ще освободи „попиканите“ от страх метежници. Този урок ще им стига. . .

Планът в началото се изпълнява дословно. Капитанът оглежда от черния си кон „шетнята“ на вѐстаниците и търси с очи поручик Тержуманов. Балчев днес няма да убива, колко му е да пречука тая сган, за него това е вече нещо делнично, банално и изживяно. Нужни са му нови емоции — хленч, плач за पोщада, гърчещ се в огъня нещавен цървул. А ако някой хукне да се спасява, тогава ще екне ликуващият вик на картениците.

Но друг силен вик сепва капитана и го изважда от несвойствения му унес. Екотът на този неочакван зов: „Хайде, братя, да умрем!..“ продължава да кнати в главата му, „веселата идея“ да унижи се спарушва и Балчев се отпусна на коня смутен и натежал.

„Тяхната готовност да умрат го покърти...“, „безкраен ужас...“

Можеше да се предполага, че този удар е достатъчно силен, за да извади Балчев от равновесие, но бъдещият развой на събитията ни натъква на друго — без да съзнават това, „метежниците“ подготвят нов удар на капитана. Едва ли не веднага след случая край Симаново Балчев пристига в Звъничево и в един плевник с пленени въстаници „Нишков се надигна и плю в лицето му“.

След духовната „разправа“ последва и физическа.

Балчев убива мигновено Нишков, но това е стар рефлекс. Зародилото се безпокойство продължава по пътя към отчаянието:

„Всички са против, тяхната мамка! Този народ е бунтовен, чуваш ли?“

„...чувство за безпомощност.“

„...беше болна сега и душата му.“

„Боже мой, към кого да се обърна?“

„...чужд на своите.“

Скоро след „разстрела“ селяните ще бъдат освободени и ще се завърнат по домовете си. Но преди това те ще трябва да изживеят ужаса на отминалата ги смърт, да благодарят на Балчев за „великодушието“.

Някои са склонни да виждат в тази благодарност „бързо преобразяване“ и връщане към „робската“, мирновременна психика на бунтарите-селяни.

Вярно е, че човек притежава способността бързо да „израства“ в час на изпитание и още по-бързо да се „разпада“ в мирните условия. Но в случая по-вярно е, че поведението на въстаниците се диктува от моментното им психическо състояние. Смъртната опасност току-що е преодоляна, но нейното изживяване продължава. Гърдите вдишват живот, но очите втрещено следят Балчев. Никой не вярва в „жеста“ му, той е способен да измисли нова „шега“ — например да поднови разстрела. Затова и поведението на въстаниците е оправдано — те не са професионални революционери, нито биха могли да знаят за душевния смут на своя палач.

А там, в душата на Балчев, вече не е спокойно, нещо е смутило офицерския строй на чувствата, израстват въпроси, които естествено търсят отговор. Откъде черпи сила този „робски“ народ? Какво става с нашите оръжия?... А съдбата на близките, моят живот?... Той, който се канеше да даде урок на селяните, е на път да се превърне в техен ученик.

Всеобщата готовност на въстаниците да умрат проправя бразда не само през коравата военна душа на Балчев, тя „тегли“ и към бъдещето на „Балчев и компания“. Защото балчевци ще се появят твърде скоро, те са забравили уроците на своя народ. Но той ще им напомни за своята сила. Чрез саможертвата си.

Не е ли в това и смисълът на съпротивата — чрез смъртта си да облекчиш бъдещето. Нали бъдещето е дете на настоящето, а кой не жертвува живота си заради своите деца.

За да е вечно жив този живот и в една ранна утрин селските коли отново да поемат към нивята за мирен и весел труд.

2

Въпросите за избора, за възхода и падението, за живота и смъртта не са вечни в смисъла на никакви свещени монади. Тези въпроси се превръщат във вечни, ако са провокирани от пулса на съвремението, от ози велик миг на живота, в който нещо умира и нещо се ражда. Умира днешният ден и се превръща

в минало, а продължават да живеят единствено една мисъл и едно чувство за онези, които пътуват назад в това минало.

Дългът към миналото няма алтернатива, неговите герои „оживяват“ или „умират“ чрез живота на настоящето. В началото на този дълг са поставени и главните въпроси. Но те не са непременно „кой“, „кога“ и „как“, а „защо“?

Защо „душите ни са тъмни, хайдушки. . . остатък от народ, кипящо гърне, което трябва по-скоро да бъде снето от огъня. . . примитивна душа, която въпреки всичко си има своя логика“¹.

Къде е логиката на това движение на душата между двата полюса на възвишеното и низкото, кои са пружините на постоянно действащия механизъм на народното самосъзнание? Защо търсенето на отговора за това движение ни отвежда непременно сред огъня на борбата за национални правдини и свобода, във водовъртежа на душевни колизии и физическа смърт?

Характерен пример за такова движение — с цялата му дълбочина и перспектива — е романът-епопея за Септемврийското въстание „Иван Кондарев“ и особено онези пет страници,² които фактически са и края на въстанието, неговата трагедия и морална победа.

Ето една примерна схема, чрез която ще се опитаме да проследим физическото присъствие и душевното състояние както на въстаниците, така и на техния противник — Балчев, преди въстанието, по време на неговата кулминация и след неуспеха му. За кулминация приемаме конкретно събитие — инсценирания разстрел край Симаново, като обобщаващ и характерен пример на национален стоицизъм, като епично проявление на народното самосъзнание.

Експозиция

Въстаници
мировременни селяни
подготовка за въстание

Балчев
офицер
военна служба

Кулминация

избухване и участие
„разстрел“
готовност за смърт
„изживяване на смъртта“
освобождение

потушаване и участие
„весела шега“
изненада
душевен смут

Епилог

мировременни селяни
неосъзнат, некомментиран
геронизъм

военна служба, преценка
осъзнаване и коментиране
силата на народа

Дедуктивното „разлагане“ на събитието (епизоди, участници, състояние) се налага от самата събитийна логика. Върху нейния екран се отразява пътят към моралната победа за едни и развоят на моралното поражение за други. Въстаниците са с най-силно изразен емоционален подем при подготовката на въстанието и в неговото начало. За Балчев движението на чувствата започва след неуспеха на „метежа“, в неговия край. След този край бунтарите-селяни бързо излизат от драматичната ситуация, чувствата им катализират в обратна посока, завръщат се при началото. Това бързо превключване към „стария“ ход на времето е познато и изживявано и преди — в песимистичния кръговрат

¹ Емилиян Станев. Работен бележник. В личния архив на писателя, съхраняван от Надежда Станева.

² Емилиян Станев. Събрани съчинения. Т. 5. С., 1982, 454—459.

на войни, въстания, погроми. Мисълта за тяхната участ от фатално предчувствие се превръща едва ли не в рационална мисъл. И докато селяните-бунтовници ще се върнат в привичното си състояние на мирновременни труженици, Балчев остава открит, на кръстопът, по средата на пътя. Получаваме усещането, че въстанието е завършило за въстаниците и продължава за някои от неговите погромджии (в случая Балчев).

А виновен за всичко се оказва онзи „силен глас със *страшна замечтаност*“. Неговата сила не е само в романтичния изблик, във видимия героизъм, той има и други, по-дълбоки корени. Тези бунтовни мъже са величави със силата си, нея те са вливали в труда си, с нея те са „хранили“ и земята, и живота. Тази сила на труда е тяхната идея за труд. Смъртта е тази, която ще разкъса този възел от дух и материя и разкъсвайки го, ще отложи бъдещето, но ще остави надеждата. Носталгията по здравината на този „възел“ съвсем естествено поражда не лекокрил, замечтан повей, а буреносно движение на духа.

Това движение е страшно именно със силата на копнежа за мирен труд. Готовността за смърт е предизвикана от отнетата възможност за такъв труд. И „страшната замечтаност“ отвежда едва ли не към осъзнато, естествено посещане на смъртта, повтаря мисълта на Толстой, че „разумното и нравственото винаги съвпадат“.

Последната дума на „осъдените“ — „*Опустял му тоз скотски живот!*“, е присъда над стария живот, с който се разделят. Клетвеното „да опустее“ българинът гони от речта си, а когато го изрече, то има една-единствена и фатална мисия — да скъса връзката между човека и ненужното му обкръжение. Четирите сезона по българските нива са изградили у тези селяни определен трудов ритъм, динамичен стереотип, около който се завърта и целият им живот. Смъртта се готви да прекъсне този ритъм, но селяните ще избързат и изпреварят нейните намерения. Те имат право, те са градили и сега с клетвата си — ще разрушат. И изричайки онова — „*Опустял му тоз скотски живот!*“, — те приключват и последната си земна работа, за да се изправят чисти пред преждевременната и „чужда“ гостенка. Тази подсъзнателна подготовка за най-важното е унаследена, тя е ритуален и възвишен финал на една житейска философия. Философия, която не е измислена необходимост, а неосъзнато пристрастие. Така, както и по-рано, по друг повод, народът някак си естествено, от само себе си изрича: „Самси господ над нази, черната земя под нази. . .“

Аналогията на „черната земя“ с люлката, труда и гроба е явна, докато на обратната страна народът не поставя небето поради по-отвлеченото му значение, а „господ“. Символичното присъствие на бога в случая не е антитеза на човека, а конкретно обобщен израз на неговите стремежи и възжеления. Отвлечената идея за бог и небе е далечна и смътна за непресторения селски живот. Господ е „самси“ над тях, както е самотна и гола надеждата им, както са сами и в труда си на „черната земя“. Стихията на тази самотност е епична, но тя не тласка бунтарите-селяни към отчаяние, а към нова съпротива, към нов труд. И те остават в своята „черна“ земя не само с корените, но и със заземените си чувства и представи. Остават като обгорени, но живи брястове на синора между две ниви.

Замисленият от Балчев „разстрел“ завършва и черният му кон го отнася към Звъничево. Но бунтарите-селяни са все още в угарта — тяхното лобно месо. „Повечето, останали по ризи, се белееха в черните балвани, по които септемврийската зора хвърляше червени отблясъци.“ Всичко е все още тук — и техният вик, и клетвените им думи, и онзи спомен за майката, събрал всичката мъжка нежност: „*Мале*“.

Думата припламва сред угарта и лунните стави на кукурузите. Бледолилавият ѝ цвят не е изстрел посред белия ден, а цвете. Подранил есенен минзухар за скръбните майки.

Тези пет страници имат силата да ни държат в епицентъра на събитието, да ни превръщат в част от цялото, да създават у нас илюзията, че не сме просто читатели, а като че ли летоисци на същото това събитие. Тази автентичност на чувства, мисли и дела е самият живот, битието на едно съществуване и големият майстор ни потопява в него чрез своята истина за Септемврийското въстание през 1923 г. Тази истина много скоро става и наша истина, въпросът за документалната и художествената правда не прераства в спор. Дълбокото течение на живота на народа, силните характери и извечният нравствен опит носят правдата на една документалност, насочват към философско преосмисляне на историята, на нейните победи и поражения.

Психологическите построения се разтварят във възможно най-подходящата за тях атмосфера, твърде бързо я усвояват и създават в нея свой начин на живот. Твърде често логиката на движението е невидима, скрита в сюжета, но винаги органична, здрава.

„Законите действуват вътре в битието, но са валидни и вън от него, т. е. познанието. . . Те са в съответствие с движението на материята и се подчиняват на нейната логика и математика. Те (логиката и математиката — б.м., М. М.) или отговарят на практиката (на познанието), или не отговарят, но винаги са и си остават верни като възможни категории на диалектиката (условни и в никой случай — абсолютни).“³ Интересното в случая е, че Емилиян Станев не разглежда въпроса за съществуването на битието и неговото отразяване чрез познанието в тясно прагматичен смисъл, а като две страни от една доминанта — битие на материята и мисъл на битието.

Помежду битието и познанието е творческата инвенция (на народа, на твореца), тя е мост, който ги свързва и одухотворява. С други думи казано — битието се обуславя от взаимоотношенията *природа, човек, труд*, а творческата инвенция поражда нови съотношения вътре в тях — *природа — творец, човек — творец, труд — творец*. Писателят (творецът) е винаги помежду всяка от трите „воюващи“ групи, той е миротворецът на битието, един от законодателите на познанието, познание не концептивно, а емпирически осъзнато и творчески одухотворено, детерминирано от същността на явленията.

Ако взаимоотношенията битие — познание са верни в тяхното общо заключение, то отнесени към Емилиян Станев и неговия роман „Иван Кондарев“, те имат своя специфична отлика. Защото и Емилиян Станев тръгва от факта, но неговото по-нататъшно развитие се обуславя от дълбокото му философско преосмисляне, а не от потърсени сведения за него след атмосферата на „общото“. Именно поради това творческата еманация на факта (ситуацията, епизода) в „Иван Кондарев“, без да „снима“ цялото, общия смисъл, който изразява, отвежда към нова философска концепция на автора. Присъствуваме на философско „фетишизиране“ на факта, предизвикващ към живот „общото“, но живот според първичните закони на този факт.

Отделихме повече място на тези въпроси, защото стилистиката и структурата на разглеждания текст твърде често изтласкват на повърхността неочаквани закономерности: психологически, идеологически, социални, морални, естетически. . . Тяхната логика е дълбоко законспирирана, но присъствието им детонира във всеки един момент от развитието на събитията.

Във въпросния текст на различни места са разположени три обръщения към въстаниците:

³ Емилиян Станев. Работен бележник.

...един младеж:

— Ще ни застрелват, братя! Мамичко!

Някой извика:

— Отиваме, братя, сбогом! Изядоха ни, мале!

...силен глас:

— Хайде, братя, да умрем! Опустял му тоз скотски живот!...

Втрешното състояние на встаниците намира външен израз чрез „един младеж“, „някой извика“, „силен глас“. Гласовете са анонимни, но ясни, те са гласът на народа. Всички първи изречения определят посоката и целта, всички втори — отговарят на въпроса „защо“.

Ще си позволим да напишем още веднъж тези изречения, като отделим последната дума във всяко едно от тях:

— Ще ни застрелват, *братя!*

мамичко!

— Отиваме, братя, *сбогом!*

мале!

— Хайде, братя, *да умрем!* Опустял му тоз скотски *живот!*

От шестте думи, прочетени отвесно, можем да съставим две нови изречения:

— Братя, сбогом... Да умрем!

— Мамичко, мале... Живот!

Логическата връзка и органичният строй на тези изречения са безусловни. Те поразяват със собственото си движение и сила и макар и „скрити“, са квинт-есенцията на драматичната ситуация, неин синтетичен израз. Използуваните от автора съществителни в горните изречения са три: *братя*, (*майка*), *живот*. Само думата „живот“ е използвана в текста веднъж. Според броя на употребата на останалите две думи се изгражда своеобразен връх:

живот — (1)

мамичко, мале — (2)

братя — (3)

Движението към този връх—*живот* се оформя само от първата дума във всяко едно изречение:

ще ни застрелват

отиваме

хайде

Това движение е едва ли не огледално отражение на неговите носители:

ще ни застрелват — *братя, братя, братя*

отиваме — *мамичко, мале*

хайде — *живот*

Главният смисъл на това движение е отново скрит и има своя логика и диалектика. Докато „ще ни застрелват“ ни отправя към предстоящо и все пак отдалечено събитие, дори допуска и плахите „като че ли“, „май че“, втората дума „отиваме“ звучи в такта на встаническата песен, в ритъма на боен марш. А завършва този марш с подканящото и ласкаво „Хайде“, извикано силно и дружно в усойните дъбрави на смъртта.

Трикратно повторение „*братя*“ не е пронизано от страх, а от зов за съюз в деня на смъртта. Преди встанието тези селяни са умирали поотделно и „делнично“ в дълбоките бразди на своя труд. Встанието не е делник и те ще умрат в него заедно и празнично. Мирновременната смърт е била естествено следствие, днешната се превръща в цел.

Начинът на употреба на думите при строежа на същите изречения, както и точният брой на използваните части на речта удивляват, карат ни да се възхищаваме от съвършените сетива на писателя, от строгия контрол на художествената мярка.

В изреченията са използвани следните части на речта: (в скоби е посочен техният брой)

прилагателно	(1)
наречия	(2)
частици, местоимения	(6)
съществителни	(6)
глаголи	(6)
изречения	(6)
удивителни	(6)

Цветовете, които писателят използва в текста, са 6 — бял, син, сив, сиво-кафяв, черен, червен, Три от цветовете — *черният, червеният и белият* — насити са ситуацията със символната си принадлежност към всяка една борба, към всеки един живот.

Сякаш за да „изведе“ тяхното предимство, авторът неволно ги събира още в първото изречение след онзи „силен глас със страшна замечтаност“.

„Повечето, останали по ризи, се белееха в *черните* балвани, по които септемврийската зора хвърляше *червени* отблясъци.“

Конкретната мотивация на цветовете естествено произтича от ситуацията и обектите, които не само обитават, но и определя. „Звученето“ и значението на основните три цвята са фатално свързани със своите „обекти“, предполагат психологическа и емоционална, дори философска наситеност:

черен — кошара, кон, балвани — *земята*
червен — облак, зора — *небето*
бял — риза на — *въстаниците*

Природата в тези пет страници е емилиянстаневска, тя не е безмълвен свидетел. В кратките паузи тя просветва, за да отрази сякаш новото движение от двете страни на „барикадите“. Без присъствието на природата не се случва нищо значително. Нейното появяване обикновено предхожда събитието, дава тласък на неговото движение или е предчувствие за взаимност, за съпричастност.

— Утрото в двора на симановския богаташ е просто:

„*Преди изгрев*“

— Балчев и Тержуманов обсъждат плана за инсценирания разстрел:

„*Изгревът се бавеше. Небето мътно димеше зад голия, полегат хълм...*“

— Изкарване на метежниците от кошарата:

„... *Утълкани стърница и оскубани царевици... напират изгрев...*“

— Минуту преди разстрела:

„*Внезапно извила се вихрушка... издигна ги нагоре...*“

След инсценирания разстрел:

„*Повечето, останали по ризи, се белееха в черните балвани, по които септемврийската зора хвърляше червени отблясъци.*“

Вече стана дума за това, че възникналите закономерности трябва да се разглеждат като „възможни категории на диалектиката“ на художественото произведение. Те съществуват и съществуват, имат право на внимание, тъй като проправят път към особеностите на художествения текст. Неговото „разрязване“ и осмисляне е продиктувано от необходимостта на анализа, от търсенето на още един зрителен ъгъл към творческата диалектика на писателя.

Временно „изведени“ на повърхността, тези закономерности отвеждат както към структурно-гносеологическите особености на това творчество, така и към неговата социално-генетична перспектива. А тази им особеност е и основен подход на марксистко-ленинската естетика при разкриването на обществената природа на изкуството, от една страна, и неговите внушения — от друга.

Неотделимостта на експресивност и пластичност е висш художествен съюз, пластичното в творчеството на Емилиян Станев не е акорд, а част от духа на произведението, не е фон, а среда, в която се ражда и живее характеристиката на персонажите, осъществява се конфронтацията на душевността с „външните“ закони на социалното и нравственото или с липсата на такива. Своите герои Емилиян Станев не просто обича, те са негови земни братя и писателят проявява към тях скрита „мъжка нежност“, търси взаимност или спор, прокрадва се идеята за правомерното им съществуване, за съпричастност с тяхната съдба. Природата „отвън“, нейното движение и багри са също факт от „общото“, а не основна мотивация на пластичното, негова извайваща отлика.